

תעודה

קובץ מחקרים של בית הספר למדעי היהדות וארכאולוגיה
ע"ש חיים רוזנברג

לב-לג

מְלֵאכַת מַחְשֶׁבֶת

מחקרים במדעי היהדות מוגשים לפרופסור
בצלאל בריכוכבא

בהגיעו לגבורות

חלק א

עורכי הכרכים:

סטפני בינדר, אשבל רצון וינון שבטיאל

חברי הוועדה האקדמית של כתב העת:
דוד אסף, יורם כהן, משה מורגנשטרן, ורד נעם,
ישי רוזן-צבי, יובל רוטמן, דלית רום-שילוני

מזכיר המערכת: עומר מיכאליס

עריכת לשון (עברית): שרה פוקס
עריכת לשון (אנגלית): אליז שזר

אוניברסיטת תל אביב

תשפ"ב

תעודה

חקרי גניזת קהיר, תש"ם-1980	תעודה א
עיונים במקרא, תשמ"ב-1982	תעודה ב
מחקרים בספרות התלמוד, בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, תשמ"ג-1983	תעודה ג
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ו-1986	תעודה ד
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ו-1986	תעודה ה
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ח-1988	תעודה ו
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"א-1991	תעודה ז
מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא, תשנ"ב-1992	תעודה ח
מחקרים בלשון עברית, תשנ"ה-1995	תעודה ט
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"ה-1995	תעודה י
מחקרים במדרשי האגדה, תשנ"ו-1996	תעודה יא
התפוצה היהודית בתקופה ההלניסטית-רומית, תשנ"ז-1996	תעודה יב
אישות ומשפחה בהלכה ובמחשבת ישראל, תשנ"ז-1997	תעודה יג
מפגשים בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, תשנ"ח-1998	תעודה יד
חקר הגניזה לאחר מאה שנה, תשנ"ט-1999	תעודה טו
מחקרים במדעי היהדות, תשס"א-2001	תעודה טז-יז
מדברים עברית, תשס"ג-2002	תעודה יח
מחקרים בספרות העברית בימי הביניים ובתקופת הרנסנס, תשס"ג-2002	תעודה יט
היסטוריוסופיה ומדעי היהדות, תשס"ה-2005	תעודה כ
קבוצת חידושי זוהר – מחקרים חדשים בספרות הזוהר, תשס"ז-2007	תעודה כא-כב
קנון וכתבי קודש, תשס"ט-2009	תעודה כג
פנים וכיוונים במדעי היהדות, תשע"ב-2011	תעודה כד
בארץ ובתפוצות בימי בית שני ובתקופת המשנה, ספר זיכרון לאריה כשר, תשע"ב-2012	תעודה כה
מיתוס, ריטואל ומיסטיקה, מחקרים לכבוד פרופ' איתמר גרינולד, תשע"ד-2014	תעודה כו
חוקרים עברית מדוברת, תשע"ו-2016	תעודה כז
אסיף ליסיף, מחקרים בפולקלור ובמדעי היהדות, לכבוד פרופסור עלי יסיף, תשע"ח-2017	תעודה כח
יד משה, מחקרים בתולדות היהודים בארצות האסלאם, מוקדשים לזכרו של משה גיל, תשע"ח-2018	תעודה כט
מבנה פואטי, תהליכים קוגניטיביים ואינטואיציה ספרותית, מחקרים מוגשים לפרופסור ראובן צור, תש"ף-2020	תעודה ל
מתלמידיו של אהרן. עיונים בספרות התנאים ומקורותיה לזכרו של אהרן שמש, תשפ"א-2021	תעודה לא

בעטיפה: מטבע מימי מרד בר-כוכבא (132-136/135 לספ'). עץ תמר.

Classical Numismatic Group, Inc. <http://engcoins.com>

ISSN 0334-1364

©

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל אביב
סודר במשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב
נדפס בדפוס אליגנר

תוכן העניינים

חלק א

13	רשימת המחברים
	העורכים
17	על הקובץ
	סטפני בינדר, אשבל רצון, ינון שבטיאל
27	פרופסור בצלאל בר-כוכבא ומפעלו המדעי
27	א. קורות החיים של בצלאל בר-כוכבא
30	ב. תרומה למחקר
33	ג. רשימת פרסומים
39	ד. תקצירי הספרים שפרסם בצלאל בר-כוכבא באנגלית

היסטוריה

	1. ימי הבית השני – התקופה הנאו־בבלית והתקופה הפרסית
	רן צדוק
	על מוצא הכשדים, קשרי יהודה עם בבל וההשלכות הנובעות
55	מהממצא הרלוונטי
	אלכסנדר פאנטאלקין
	יוונים במזרח בתקופת השלטון הנאו־בבלי ועלילותיו של
73	אנטי־מנידאס, אחיו של אלקאיוס
	אלכסנדר רופא
95	עולמו של בעל ספר דברי הימים על פי היגדיו האנכרוניסטיים
	2. ימי הבית השני – התקופה ההלניסטית והחשמונאית
	מיכל דרורי אלמלם ודניאל שוורץ
107	'גליל הגוים' או 'גלילות פלשת' (מקבים א ה, 15)?

- דורון מנדלס
 127 רעיון מדיני הלניסטי בספר מקבים ב
- איל רגב
 137 דמותו של יהונתן המלך לאור מטבעותיו
3. ימי הבית השני – ימי הורדוס והנציבים
 יוסף גייגר
 157 הורדוס כאיש רוח יווני
- סטפני א' בינדר
 171 ניקולאוס איש דמשק: קטעים אוטוביוגרפיים
- טל אילן
 185 יוספוס כמקור לרומן בין טיטוס לברניקי
- לסטר ל' גראבה
 201 יוסף בן מתתיהו ו'עזרא ונחמיה': כיצד השתמש ההיסטוריון היהודי במקורותיו?
- זאב ספראי ורן אורטנר
 213 ביתי הוא מבצרי – לוחמה רב מפלסית ולוחמה תת-קרקעית בשטח בנוי בתקופה הרומית: המקרה של יהודה
4. לאחר החורבן – התקופה הרומית המאוחרת והתקופה הביזנטית
 מרים בן זאב הופמן
 243 טקיטוס ומקור העם היהודי
- מרב חקלאי
 259 עיון במשנה, בבא מציעא ד, א, לאור דיונים במשפט הרומי על חוזה מכירה (*emptio venditio*)
- עודד עיר-שי
 כת הנובאטיאנים, סבאטיוס – מומר יהודי ופרסביטר נובאטיאני – והוויכוח על מועד הפסחא הנוצרי: הַרְזִיָה וזהות בראי ההיסטוריוגרפיה הנוצרית במאה החמישית
- 279

ארכאולוגיה

5. ארכאולוגיה והיסטוריה – עולמות נפגשים

רוני רייך
 על משמעותה של ה'ראיה מן השתיקה' בפרשנות ממצא
 317 ארכאולוגי חסר: מקרי מבחן מירושלים

יוסף פטריך, יונתן דבור, רועי אלבג
 'עוֹרָה לָמָּה תִּישָׁן אֲדָנִי הֶקִּיצָה אֶל תּוֹנַח לְנֶצַח' (תהילים מד, כד)
 339 על מפנה המקדש, חנוכתו וזריחת החמה

עוזי ליבנר ורועי צבר
 373 הרקע להשתלטות החשמונאית על הגליל

רועי פורת, יעקב קלמן ורחל צ'אצ'י
 389 לזמן הקמתו ופעילותו של בית הכנסת בהרודיון

גיא ד' שטיבל
 'מה יש בשם?': על אוסטרקון ממצדה, שמות, כינויים וכינויים
 423 מוסוים

ינון שבטיאל
 הגליל ומרד בר-כוכבא: מבט אחר לבחינת השתתפותו של הגליל
 451 במרד לאור עדותן של מערכות המסות

אלכסנדר מלמד
 מערכות המסות בנשר-רמלה ותרומתן לחקר מערכות המסות
 489 בארץ ישראל

6. חברה וכלכלה

מאיר בר-אילן
 533 שיעורן היחסי של הנשים בחברה היהודית בעת העתיקה

יהושע שוורץ
 'וקווצותיו סדורות לו תלתלים': על שער הראש והזקן של הגבר
 553 היהודי בספרות חז"ל

- אברהם (אבי) ששון
 579 הנוטע לרבים על אם הדרך – כלכלה וחברה
- זאב ספראי
 603 כלכלת פלשתינה – בין פלשתינה הרומית לשתי
 הפלשתינות הביזנטיות
- 698 תקצירים באנגלית
- 700 רשימת המחברים באנגלית

חלק ב

- 723 רשימת המחברים

ספרות ולשון

7. קומראן וספרים חיצונים
 דבורה דימנט
 729 רעיון שתי הדרכים בטקסטים מקומראן
- כנה ורמן
 757 אחרית ימים הווה ומשיח שבא ומת
- נועם מזרחי
 'שירה מגויסת': למקורותיה של מגילת המלחמה ולתולדות השירה
 799 העברית בימי הבית השני
- יונתן אדלר
 מכלול שרידי התפילין ממדבר יהודה: פרסום ראשוני של פרויקט
 855 מחקר חדש
- אשבל רצון
 גאוגרפיה ותאולוגיה: צורת הארץ בספר העיריים והרקע המקראי
 873 שלה

8. משנה ותלמוד

- משה בר־אשר
 915 שני עניינות בדקדוק שם העצם בלשון המשנה
- דוד הנשקה
 925 קריאת התורה של יום הכיפורים במקדש: בין משנה ראשונה
 למשנה אחרונה
- דפנה ברץ
 957 מעשה 'הכוהן הצדוקי שהקטיר מבחוץ' בהשתלשלותו
- חיים מיליקובסקי
 975 ויקרא רבה פרשה כה פסקה ד ומקבילותיה: עיונים בהתהוות
 המדרש הקדום
- ציונה גרוסמרק
 993 'והיא איכא ימא דחמץ? דיקליטינוס הקוה נהרות ועשאו'
- דן יפה
 1013 *Nihil Obstat Imprimatur*: חכמי התלמוד והאוונגליונים של
 היהודים-הנוצרים – עיונים חדשים
9. תפילה ופרשנות
- יורם ארדר
 1037 דיני בכור בהמה טהורה בהלכתו של הקרא יפת בן עלי
- יהודה ליבס
 1071 ר' שלמה אלקבץ ושירו לכה דודי
- יעקב שמואל שפיגל
 1081 ר' דוד ב"ר אברהם פרווינצאלו וההקדמה שכתב לפירושו
 'חסדי אבות' על מסכת אבות
- חיים א' כהן
 1137 'פְּדָבֵר הָאֱמוּר': מסורת קריאה ודקדוק הלשון הבאים כאחד
- 1178 תקצירים באנגלית
- 1180 רשימת המחברים באנגלית

עולמו של בעל ספר דברי הימים על פי היגדיו האנכרוניסטיים

אלכסנדר רופא

את עולמו של בעל ספר דברי הימים, כלומר את המציאות הפוליטית, החברתית והתרבותית של ימיו, אני מתכוון לברר על ידי שימוש בנתונים האנכרוניסטיים הנכללים בסיפורו על תולדות ישראל. הרי ספר דברי הימים, בתיאורו את ימי 'בית ראשון', משליך עליהם מן המציאות של ימיו, ימי תחילת בית שני. בהליך האנכרוניסטי הזה של ספר דברי הימים אפשר להשתמש כדי להכיר את המציאות שבה חי ופעל מחברו; ואת הידיעות הללו יהיה אפשר להשלים על ידי המסופר בספרים בני אותו זמן, בייחוד ספר עזרא ונחמיה וספר עזרא החיצוני,¹ המתארים קטעים מתולדות מדינת יהוד בתחילת בית שני, וכן מפרשיות מאוחרות בספרי הנבואה ומן הסיפורת הפזורה גם בספרים המוחזקים כעתיקים.

א. תאריך חיבורו של ספר דברי הימים נקבע מכבר לקראת סוף התקופה הפרסית. תיארוך זה עולה מרשימת היחס של בית דוד המגיעה עד לדוד השביעי אחרי זרובבל (דברי הימים א' ג, יט-כד), שהיה פעיל בבניין המקדש סביב שנת 520 לפנה"ס. אם נחשב 25 שנה לכל דור, נגיע לשנת 345 לפנה"ס, זמן מה לפני הכיבוש של אלכסנדר מוקדון.² את התיארוך הזה מאשרות תודעת התורה ומרכזיותה בספר דברי הימים.³ המחבר משכתב מאורעות מימי דוד ושלמה, המלכים הצדיקים, כדי להתאים אותם

1 ראו Z. Talshir, *I Esdras: From Origin to Translation*, Atlanta GA 1999; idem, *I Esdras: A Text Critical Commentary*, Atlanta GA 2001. וראו מ"צ סגל, 'ספרי עזרא ונחמיה', תרביץ יד (תש"ג), עמ' 81-103 (נרפס שוב בספרו מסורת וביקורת, ירושלים תשי"ז, עמ' 186-215). במאמרו הראה סגל שספר דברי הימים נפרד מספר עזרא-נחמיה.

2 בדעה אחרת יצחק קלימי. בריון מפורט מנה רק שישה דורות אחרי זרובבל, ויחס לכל דור 24/23 שנים; כך הגיע למחצית הראשונה של המאה הרביעית לפנה"ס; ראו I. Kalimi, *An Ancient Israelite Historian: Studies in the Chronicler, His Time, Place and Writing* (Studia Semitica Neerlandica 46), Assen 2005, pp. 41-65.

3 זהו כידוע יסוד מוסד במחקרו הבסיסי של יוליוס ולהאוזן, J. Wellhausen, *Prolegomena zur Geschichte Israels* [1878], Berlin und Leipzig 1927, pp. 165-223.

אל חוקי התורה. הדברים ידועים מכבר: דוד לא לוקח את אלילי הפלשתים כשלל מלחמה, כפי שסופר בשמואל ב' ה, כא, אלא מצווה לשרוף אותם באש (דברי הימים א' יד, יב), כפי שציווה ספר דברים (ז, ה; יב, ג בתרגום השבעים). וכן הוא מורה לשאת את הארון לירושלים על כתפי הלוויים (דברי הימים א' טו, יב-טו) לפי מצוות ה' שניתנה למשה (במדבר ג-ד). בני דוד לא היו 'כהנים' כנאמר בשמואל ב' ח, יח, אלא 'ראשונים ליד המלך' (דברי הימים א' יח, יז). באשר לשלמה, לפי מלכים א' ח, סה-סו הוא עשה את 'החג' (היינו חג הסוכות) שבעת ימים 'וביום השמיני שלח את העם'; אולם לפי דברי הימים ב' ז, ח-י עשה שלמה את החג שבעת ימים, וביום השמיני עשו עצרת ואת העם שלח 'ו[וביום] עשרים ושלושה לחדש השביעי'. הכול בהתאם לכתוב בויקרא כג, לג-לו ובמדבר כט, לה-לח. 'תיקונים' כאלה לפי התורה, ואחרים כמותם מניחים את קבלת התורה על ידי העדה היהודית בירושלים והפצתה בעם – התחייבות חגיגת שנתקבלה במחצית השנייה של המאה החמישית לפנה"ס, כפי שסופרה בנחמיה ט-י (ראו בייחוד י, כט-ל). לעומת זאת, לא מתקבל על הדעת לאַחַר את חיבור ספר דברי הימים עד לתקופה ההלניסטית.⁴ נגד השקפה זו מעיד היעדרם בספר של כל יסודות יווניים בתרבות רוחנית וחומרית ובייחוד בקליטת יסודות מן הלשון.⁵

ב. הרקע הפוליטי: שעבוד לאימפריה (הפרסית). בספר העוסק בעיקר בתקופת בית ראשון אין לצפות להזכרה ישירה של האימפריה הפרסית. בכל זאת נמצאת בו רמיזה החורגת מן ההקשר, אך היא מתאימה היטב לתקופת חיבורו של ספר דברי הימים. בדברי הימים ב' יב, ח נאמר שה' פסק כי המלך רחבעם ושריו יהיו עבדים לשישק מלך מצרים 'וַיִּדְעוּ עֲבֹדְתִי וְעֲבֹדַת מַמְלְכוֹת הָאֲרָצוֹת'. גזרה אלוהית זו אינה מתאימה לפרשת שישק, שלא הייתה כיבוש מתמיד, אלא מסע חד פעמי לתוך

4 כדעת מרטין נות, *The Chronicle's History* [1943], English Translation, Sheffield 1987, pp. 69–73. [Journal for the Study of the Old Testament Supp. 50]. באחרונה ביקש ישראל פינקלשטיין לזהות בספר תעודות השייכות לתקופה החשמונאית, אולם הודה כי ייתכן שנוספו במאוחר על עיקר ספר דברי הימים; ראו למשל I. Finkelstein 'Rehoboam Fortified Cities (II Chr 11, 5-12): A Hasmonean Reality?', *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 123 (2011), pp. 92–107

5 ראו H. G. M. Williamson, *1 and 2 Chronicles* [New Century Bible Commentary], Grand Rapids–London 1982, pp. 15–17; S. Japhet, *1 and II Chronicles: A Commentary* [Old Testament Library], London – Louisville KY 1993, pp. 23–28 I. Finkelstein, 'The Expansion of Judah in במאמרו II Chronicles: Territorial Legitimation for the Hasmoneans?', *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 127 (2015), pp. 669–695

ארץ ישראל.⁶ אולם מחבר שחי מזה דורות בשעבוד מלכויות מפרש מדרך הטבע את מסעו של שישק כאילו פתח תקופה של 'עבודת ממלכות הארצות'. יתר על כן, השעבוד לאימפריה משול לעבודת ה', כאילו נקבע לדורות מתחילת היצירה.⁷ תפיסה שונה במקצת מהשעבוד לאימפריה הפרסית עולה מסוף הווידוי הגדול בנחמיה ט, לו-לז, כי כאן נתפס השעבוד כעונש על חטאים בעבר:

הִנֵּה אֲנַחְנוּ הַיּוֹם עֹבְדִים וְהָאָרֶץ אֲשֶׁר נָתַתָּה לְאַבְתָּיִנוּ לְאָכַל אֶת פְּרִיָּהּ וְאֵת טוֹבָהּ הִנֵּה אֲנַחְנוּ עֹבְדִים עָלֶיהָ. וַתְּבוֹאֲתָהּ מִרְבָּה לְמַלְכִים אֲשֶׁר נָתַתָּה עָלֵינוּ בְּחַטָּאוֹתֵינוּ וְעַל גְּוִיֹּתֵינוּ מִשָּׁלִים וּבְבַהֲמֹתֵנוּ כְּרִצּוֹנָם וּבְצָרָה גְדוֹלָה אֲנַחְנוּ.

ג. תחומיה של הפרובינקיה הקטנה של יהודה, 'יהוד מדינתא' (עזרא ה, ח), היו מצומצמים למדי. על פי רשימת הבונים בחומת ירושלים בהנהגת נחמיה (נחמיה ג, א-לב), השתרעה ארץ יהודה על פני רדיוס של כעשרים ק"מ מירושלים: מזרחה עד יריחו, צפונה למצפה, בדרום מזרח עד תקוע, וברום מערב – זנוח.⁸ בכל אופן, דרום הר יהודה עד בית צור, שפלת יהודה והנגב היו עתה תפוסים בידי האדומים.⁹ נחלתם זו כונתה אחר כך, למן התקופה ההלניסטית, בשם אידומאיה. בתחומה, באדוריים, כבר הראו האדומים את קברו של עשו אביהם (ספר היובלים לח, 8). קבר האב 'נרד' עם בניו מהרי אדום שממזרח לערבה אל נחלתם החדשה במערב. הצמצום הזה בשטח היישוב היהודי, לעומת מה שהיה בעבר השטח של ממלכות ישראל ויהודה, הוליד חששות ופחדים: שמא הארץ שהובטחה לישראל תאבד לו

J. A. Wilson (translator), 'The Campaign of Sheshonk I', *Ancient Near Eastern Texts*, edited by J. B. Pritchard, Princeton NJ 1950, pp. 263–264

7 פירושו של בעל דברי הימים למסעו של שישק מכיל את הפסוקים בדברי הימים ב' יב, ב-ח היתרים על התיאור שבמלכים א' יד, כה-כח, והם מוגבלים בתופעה הידועה כחזרה מקשרת. ראו י"א זליגמן, 'סיפורת עברית והיסטוריוגרפיה מקראית' (תרגום מגרמנית), 'א' הורביץ, ע' טוב וש' יפת (עורכים), יצחק אריה זליגמן, מחקרים בספרות המקרא, ירושלים תשנ"ו, עמ' 46–61, בעמ' 53–54.

8 ראו י' אהרונ, ארץ ישראל בתקופת המקרא: גיאוגרפיה היסטורית,² ירושלים תשכ"ג, עמ' 330–338. לגבי זנוח ראו ז' קלאי, אנציקלופדיה מקראית, ב, טורים 933–934, ערך 'זנוח'.

9 ראו ש"א ליונשטם, אנציקלופדיה מקראית, א, טורים 98–99, ערך 'אדום אחרי חורבן הבית הראשון'; ב' פורטן וע' ירדני, 'תשעה אוסטרקונים אדומיים באוסף ביידון', ארץ ישראל לב (תשע"ו), ספר יוסף נוה, עמ' 162–190; א' אשל וע' קלונר, 'כתובה אדומית מאזור מרשה', תרכ"ז סג (תשנ"ד), עמ' 485–502.

לנצח? האימה הזאת עולה מדברי הימים ב' כ, פסוקים ז, י-יב, שם, לנוכח פלישתם של עמי עבר הירדן, מתפלל המלך יהושפט כדלקמן:

הלא אתה אלהינו הורשת את ישבי הארץ הזאת מלפני עמך ישראל ותתנה לזרע אברהם אהבך לעולם... ועתה הנה בני עמון ומואב והר שעיר אשר לא נתתה לישראל לבוא בהם בבאם מארץ מצרים כי סרו מעליהם ולא השמידום. והנה הם גמלים עלינו לבוא לגרשנו מירשתך אשר הורשתנו. אלהינו הלא תשפט בם כי אין בנו כח לפני הקמון הרב הזה הבא עלינו ואנחנו לא נדע מה נעשה כי עליך עינינו.

נאום כזה לא נמצא בכל מלחמות ישראל נגד העמים השכנים המתוארות בספרי נביאים ראשונים. הנאום מפורש וברור: הוא מביע את החרדה של העדה הקטנה, השוכנת ביהודה בתקופה הפרסית, שמא השכנים התוקפניים יצליחו לנשל אותה מארצה.

ד. הרקע הכלכלי-החברתי. מדינת יהודה קטנה הייתה, ואדמתה לא פורייה ברובה. הדבר מסביר את יצירתה של תפוצה, מלבד זו שנתהוותה מן ההגליות האשוריות והבבליות. גם לכך נמצא אישור בפרט אנכרוניסטי המצוי בספר דברי הימים. בסיום תיאור העלאת הארון לירושלים (דברי הימים א' טז, ח-לג) שילב בעל דברי הימים שני מזמורים, תהילים קה א-טו; צו א-יג, ועליהם הוסיף שני פסוקים שנטל מסיום הספר הרביעי בתהילים (קו, מז-מח). כאן נזכר קיומה של תפוצה של ממש, ולא מעטה ככל הנראה: 'ואמרו הושיענו אלהי ישענו וקבצנו והצילנו מן הגוים להדות לשם קדשך להשתבח בתהלתך. ברוך ה' אלהי ישראל מן העולם ועד העולם ויאמרו כל העם אמן והלל לה'.

הזכרה זו של התפוצה מקבלת אישור מעדותם של מקורות אחרים בספרי התקופה. נחמיה מוכיח את שועי יהודה על שהם כובשים את אחיהם לעבדים בגין חובותיהם ואומר: 'ואמרה להם אנחנו קנינו את אחינו היהודים הנמכרים לגוים כדי בנו וגם אתם תמכרו את אחיכם ונמכרו לנו?' (נחמיה ה, ח). מסתבר שמי שכבש מאחיו לעבדים לא מצא מקום להעביד אותם ביהודה, ועל כן מכר אותם לגוים; כך הגיעו עבדים מיהודה עד למרחוק. הוא הדבר העולה מיואל ד, א-ח, המוכיח את 'צור וצידון וכל גלילות פלשת' (ד), אשר מכרו את בני יהודה וירושלים 'לכני הינונים למען הרחיקם מעל גבולם' (ו).¹⁰ מצב דומה עולה מתיאור אלגורי, שנמצא

10 'למען' אינו מביע כאן כוונה אלא תוצאה; השווה הושע ח, ד; עמוס ב, ז; מיכה ו, טז. על איחורו של הכתוב ביואל, כנראה במאה החמישית לפנה"ס, ראו H. W. Wolff, *Dodekapropheten*

בפרשה שנוספה על נבואת יחזקאל, ביחזקאל לר, יז-כד.¹¹ בפסוק כא מדובר על כך שוֹלְאֵיִלִים וְחֹלְעֵתוּדִים' (יז) הדפו ונגחו את 'כָּל הַנְּחָלוֹת' עד אשר הפיצו אותן אֶל הַחוּצָה'. הנמשל דומה לתיאור שבנחמיה ה: עשירי יהודה עשקו את העניים וכך גרמו להם להגר מן הארץ. מצב דברים זה התמיד במשך מאות שנים עד לתקופה ההלניסטית. בן-סירא, שכתב את חוכמתו בתחילת המאה השנייה לפנה"ס, מזהיר מפני מתן ערבות על חוב ואומר:

ערובה איבדה רבים מאושרים ותניעם כגלי הים
אנשי חיל הגלתה ותדיחם בגוים זרים¹²

תופעה זו של ירידה מן הארץ עוררה התנגדות ואפילו חרדה. תחושות אלה באות לידי ביטוי בסיפור מאוחר, מן המאה החמישית או הרביעית לפנה"ס, הוא סיפור אירוסי רבקה בכראשית כד.¹³ כאן מזהיר אברהם את עבדו זקן ביתו (פסוקים ו-ח):

הַשָּׁמַר לָךְ פֶּן תִּשָּׁיב אֶת בְּנֵי שְׁמָה. ה' אֱלֹהֵי הַשָּׁמַיִם אֲשֶׁר לָקַחְנִי מִבֵּית אָבִי וּמֵאֶרֶץ מוֹלַדְתִּי וְאֲשֶׁר דִּבֶּר לִי וְאֲשֶׁר נִשְׁבַּע לִי לֵאמֹר לְזָרְעֶךָ אֶתֶן אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת וּהָאֵל שִׁלַּח מֵלֶאכֹוּ לְפָנֶיךָ וְלָקַחְתָּ אִשָּׁה לְבְנֵי מִשְׁם. וְאִם לֹא תֵאבֶה הָאִשָּׁה לְלַכֵּת אַחֲרָיִךָ וְנִקִּיתָ מִשְׁבַּעְתִּי זֹאת רַק אֶת בְּנֵי לֹא תִשָּׁב שְׁמָה.

האזהרה הכפולה מפני החזרת יצחק אל הגולה מנומקת בכך שה' לקח משם את אברהם והבטיח לו את ארץ כנען. הווה אומר, ירידה מן הארץ אל הגולה היא הפרה של ההבטחה האלוהית! לא בכדי אפוא ההימנעות מהירידה מן הארץ תשחרר את עבד אברהם מן השבועה.

ה. היצירה הספרותית. בדרך כלל יש נטייה לחשוב שיצירה ספרותית פורייה אינה צומחת בתקופות של שקיעה מדינית, כלכלית ודמוגרפית. בכל זאת מוצאים אנו שכמה יצירות מן המוערכות ביותר בתנ"ך נכתבו דווקא בתקופת חיבורו של

¹¹ (BK) 23; מ' כוגן, יואל, עם מבוא ופירוש (מקרא לישראל),

תל אביב – ירושלים תשנ"ה, עמ' 10.

¹² על משניות פרשה זו עמדו רבים; ראו למשל G. A. Cooke, *Commentary on the Book of Ezekiel* [International Critical Commentary of the Holy Scriptures], Edinburgh 1936, על אתר.

¹³ כט, 18, מתורגם מיוונית בידי מ"צ סגל, ספר בן סירא השלם², ירושלים תשי"ח, עמ' קעז.

¹⁴ ראו א' רופא, 'סיפור אירוסי רבקה (בראשית כ"ד) – מחקר ספרותי-היסטורי', אשל באר שבע א (תשל"ו), עמ' 42-67; ובתמצית בספרי, מבוא לספרות המקרא, הדפסה שלישית, ירושלים 2012, עמ' 188-190.

ספר דברי הימים. מפורסמת שבהן היא מגילת רות, נובלה אידילית הנחשבת לפנינה ספרותית במחרוזת סיפורי המקרא. כנגדה עומדים סיפור אירוס רבקה בבראשית כד, כפי שהזכרנו, המטיף בנחרצות נגד נישואין עם יושבי הארץ; סיפור כרם נבות במלכים א' כא, א-טז; ומלחמת דוד בגלית (שמואל א' יז), שנדרש לו בהמשך, ועוד אחרים. הבוחן העיקרי לזיהוי זמן חיבורם של סיפורים אלה הוא לשונם, בייחוד כאשר המחבר, השואף לכתוב עברית קלאסית, כלשון הנקוטה בימי בית ראשון, משלב בהיסח הדעת ביטויים האופייניים לספרים המאוחרים שבמקרא או לספרות חז"ל. סך הכול נראה שבאותה תקופה שבה ההיסטוריוגרפיה המקראית כמעט חדלה – הסיפורת, לעומתה, בייחוד הפרדיגמטית, פרחה ושגשגה.¹⁴

ו. לא תמיד האידאולוגיה של ספר דברי הימים מתאימה לזו שבאה לכיטוי ביצירות אחרות מימי בית שני. דוגמה מובהקת לכך היא היחס כלפי השומרונים, העם השוכן מצפון ליהודה, שנתהווה משרידי עשרת השבטים ומן הזרים שהוגלו לארץ שומרון בידי מלכי אשור.¹⁵ בעל דברי הימים אומנם מגנה בחריפות את מרד ירבעם נגד בית דוד, שגרם לפילוג בעם ישראל ולדעתו גם לכינון פולחן אלילי (דברי הימים ב' יג, ט-ט). אולם עם זה הוא מתייחס לעם שמצפון כאל אחים. נביא ה', שמעיה איש האלהים, מזהיר את רחבעם מלך יהודה ואת עמו שלא ילחמו באחיהם. פרשה זו מסופרת בדברי הימים ב' יא, א-ד; אומנם יש לה מקבילה במלכים א' יב, כא-כד, אך נראה שמקורה הוא בספר דברי הימים וממנו הועתקה לספר מלכים.¹⁶ בדומה לכך, לסיפור המלחמה בין ישראל ליהודה בימי אחז, שסופר בספר מלכים (מלכים ב' טז, ה-ו), הוסיף בעל דברי הימים ידיעה על קבוצה גדולה של שבויים מיהודה שהובאו לשומרון; אך 'נביא לה' עֲדַד שְׁמוֹ' – נביא לה' בשומרון! – התערב לטובתם, ואנשים 'מְרֵאשֵׁי בְּנֵי אֶפְרַיִם' החזיקו בשביה. 'וְכָל מַעֲרַמְיָהֶם הִלְכִישׁוּ מִן הַשָּׁלָל וַיִּלְבְּשׂוּם וַיִּנְעָלוּם וַיֹּאכְלוּם וַיִּשְׁקוּם וַיִּסְכּוּם וַיִּנְהָלוּם בַּחֲמָרִים לְכָל כּוֹשֵׁל וַיְבִיאוּם יְרָחוֹ עִיר הַתְּמָרִים אֲצֵל אַחֲיָהֶם' (דברי הימים ב' כח ט-טו, בייחוד פסוק טו). בלי ספק, בעל דברי הימים שמח לתאר מעשה חסד זה של יושבי שומרון.

14 ראו הסיכום בספרי, שם, בפרק על הסיפורת המאוחרת, עמ' 188-211; וכן מאמרי, 'זקנים או צעירים? סיפור האסיפה בשכם (מל"א י"ב 1-18) בהארה ביקורתית', מועד יט (תשס"ט), עמ' 35-43.

15 על היחס כלפיהם ראו דבִּי, Th. Willi, *Die Chronik als Auslegung* [FRLANT 106], Göttingen 1972 pp. 130-192

16 ראו E. Würthwein, *Das erste Buch der Könige: Kapitel 1-16* [ATD], Göttingen und Zürich 1977 pp. 160-161; M. Cogan, *I Kings: A New Translation with Introduction and Commentary* [AB], New York 2001, pp. 353-355

סינתזה של היחס אל היושבים מצפון נתונה בסיפור הפסח של חזקיהו (דברי הימים ב' ל).¹⁷ המלך שלח רצים 'בְּאֶרֶץ אֲפְרַיִם וּמְנַשֶּׁה יָעַד זְבֻלֹן' וקרא להם לשוב אל ה' ואל מקדשו, היינו לירושלים, אז תהיה תקווה שאחיהם ובניהם יהיו 'לְרַחֲמִים לְפָנַי שׁוֹבֵיהֶם וְלָשׁוֹב לְאֶרֶץ הַזֹּאת' (פסוקים ו-י). הרצים נתקלו בשחוק ולעג 'אֵךְ אֲנָשִׁים מֵאֲשֵׁר וּמְנַשֶּׁה וּמְזַבְלוֹן נִכְנְעוּ וַיָּבֵאוּ לְיְרוּשָׁלַם' (פסוק יא). ולהלן נזכרים 'מְרַבִּית הָעַם רַבַּת מֵאֲפְרַיִם וּמְנַשֶּׁה יִשְׁשַׁכָּר וְזְבֻלֹן' (פסוק יח) כמשתתפים בזבח הפסח. האידיאל הוא אפוא אחדות ישראל, צפון ודרום, במקדש ירושלים. פתיחות זו כלפי שרידי שבטי הצפון אצל מחבר מסוף התקופה הפרסית מלמדת שהפירוד הסופי בין יהודים לשומרונים אירע מאוחר יותר, כנראה בראשית התקופה ההלניסטית, כאשר נבנה המקדש המפואר בראש הר גריזים.¹⁸

ז. כאמור, האידיאל של ספר דברי הימים הוא איחוד כל ישראל תחת מרות בית דוד. בכך ממשיך הספר את האידיאולוגיה של המחברים המשנה-תורתיים, שראו בבחירת ירושלים ודוד פתח לתקופה חדשה בתולדות ישראל. מחבר משנה-תורתי כתב:

מן היום אשר הוצאתי את עמי את ישראל ממצרים לא בחרתי בעיר מכל שבטי ישראל לבנות בית להיות שמי שם, ולא בחרתי באיש להיות נגיד על עמי ישראל, ואבחר בירושלים להיות שמי שם ואבחר בדוד להיות על עמי ישראל. (מלכים א' ח, טז; דילוג בין השוות הושלם בעזרת תרגום השבעים, חלקית, ובעזרת דברי הימים ב' ו, ה-ו.)

אולם בעל דברי הימים מפתח את נושא בחירת דוד על ידי ההכרזה שברית ה' עם דוד נצחית היא, ומרד ירבעם בבית דוד הוא פשע שביצעו 'אנשים רקים', בני בליעל (דברי הימים ב' יג, ה-ז). ממלכת ה' ביד בני דוד היא המקיימת בירושלים את הפולחן הלגיטימי (שם, פסוקים ח-יב). מדרך הטבע עולה השאלה, האם ההכרזה על נצח הברית עם בית דוד חלה רק על העבר או שמא יש לה השלכות להווה.¹⁹

17 R. L. Braun, 'A Reconsideration of the Chronicles Attitude Toward the North', *Journal of Biblical Literature* 96 (1977), pp. 59–62

18 וכן טען שמריהו טלמון, S. Talmon, 'The Emergence of Jewish Sectarianism in the Early Second Temple Period', idem, *King Cult and Calendar in Ancient Israel*, Jerusalem 1988, pp. 165–201. בעמ' 186–189. אומנם נראה שבהר גריזים כבר היה מקדש בתקופה הפרסית. ראו י' מגן, 'הר גריזים – עיר מקדש', קדמוניות לג (2000), עמ' 79–118.

19 לאפשרות שנייה זו נטתה שרה יפת בספרה אמונות ודעות בספר דברי הימים, ירושלים תשל"ז, עמ' 413–422.

התשובה לשאלה זו צריכה להביא בחשבון את הנסיבות הפוליטיות שבהן בעל דברי הימים חי ופעל: מזה מאתיים שנה כמעט שלטה האימפריה הפרסית והשגיחה היטב על נתיניה. הדגמות לדיכוי של שאיפות עצמאות מצויות בספרות התקופה: עזרא ד, ח-כד; נחמיה ו, ה-ח. לכן כל רמז להשלכות אקטואליות של הברית הנצחית של ה' עם בית דוד יכול היה להיות מסוכן. אך נמצאו סופרים בני התקופה שלא נמנעו מלהסיק מסקנות. בשלושה ספרי נבואה מדובר ארבע פעמים על דוד, שה' יקים אותו (ירמיהו ל, ג; יחזקאל לד, כג), והוא ימשול בישראל (יחזקאל לז, כד-כה; הושע ג, ה), אחרי שה' ישבור את עול הזרים מעל צוואר ישראל (ירמיהו ל, ח). זוהי שכבת עריכה בספרי הנביאים, שפעלה לאחר שנאספו, ועל כן יש ליחסה לסוף התקופה הפרסית.²⁰ ביטוי נוסף לציפייה משיחית מצוי בשמואל א' יז, סיפור שנכתב אף הוא בתקופה זו. הנער דוד מכה גיבור ערל, אימתני, 'בשם ה' צבאות אלהי מערכות ישראל'. כשדברים אלה נכתבים בימי 'שעבוד מלכויות' יש לניצחוננו של דוד משמעות אקטואלית מאוד.²¹

ח. ליהושפט, אחד המלכים הצדיקים מבית דוד, ייחס בעל דברי הימים חידוש: המלך ארגן משלחת של ששה עשר ממונים, כדי ללמד תורה בערי השדה של ארץ יהודה (דברי הימים ב' יז, ט-ט). בהתחשב במספר השליחים, מותר לשער שהמשלחת חולקה מלכתחילה לקבוצות הוראה קטנות יותר שהתפזרו בערים השונות. הידיעה הזאת היא אנכרוניסטית: במקורות מימי בית ראשון תופסי התורה הבלעדיים הם הכוהנים; כך בכרכת משה, דברים לג, י; ובדברי הנביאים: הושע ד, ו; מיכה ג, יא; ירמיהו יח, יח; צפניה ג, ד; יחזקאל ז, כו; כב, כו; מד, כג-כד. עוד בימי שיבת ציון מצווה ה' את חגי הנביא: 'שָׁאֵל נָא אֶת הַכֹּהֲנִים תּוֹרָה' (חגי ב, י-ג), וגם מאוחר יותר, בתחילת המאה החמישית לפנה"ס, מפרט מלאכי את תכונותיו של הכוהן האידיאלי: 'תּוֹרַת אֱמֶת הָיְתָה בְּפִיהוּ וְעוֹלָה לֹא נִמְצָא בְּשִׁפְתָיו... (ב, ו). ולהלן: 'כִּי שִׁפְתַי כִּהֵן יִשְׁמְרוּ, דַּעַת וְתוֹרָה יִבְקְשׁוּ מִפִּיהוּ, כִּי מִלֶּאךָ ה' צָבָאוֹת הוּא' (פסוק ז).²² לעומת זה, המשלחת המיוחסת ליהושפט מורכבת מחמישה שרים, תשעה לוויים ושני כוהנים

20 ראו בספרי מבוא לספרות המקרא (לעיל, הערה 13), עמ' 237-239; וביתר פירוט במאמרי A. Rofé, 'David Their King (Whom God Will Raise): Hosea 3:5 and the Onset of Messianic Expectation in the Prophetic Books', D. A. Baer and R. P. Gordon (eds.), *Leshon Limmudim: Essays on the Language and Literature of the Hebrew Bible in Honour of A. A. Macintosh*, London 2013, pp. 130-135

21 ראו A. Rofé, 'David Overcomes Goliath (1 Samuel 17): Genre, Text, Origin and Message of the Story', *Henoch* 37 (2015), pp. 66-100

22 זהו הפסוק הנכון, כפי שראה A. B. Ehrlich, *Randglossen zur Hebräischen Bibel*, I-VII, Leipzig 1908-1914, vol. V (1912), p. 358

בלבד. ההרכב הזה אינו משקף ידיעה היסטורית מן המאה התשיעית לפנה"ס, אלא מציאות מימי חיבורו של ספר דברי הימים. התורה, כתובה על ספר, כבר איננה חזקתם הבלעדית של הכוהנים, אלא נתונה להוראתם של חכמים מתוך העם.²³ קשה להפריז במשמעות השינוי הזה. מופיע כאן לפנינו מעמד חדש של בעלי תפקיד דתי: לא עוד אריסטוקרטיה של משמשים בקודש שנהגו להעביר הלכות מדור לדור בקרב משפחות הכהונה; עכשיו מופיעים לצידם חכמים מקרב העם, העוברים במדינה ומלמדים לעם תורה. המשלחת הנזכרת, הרוב הגמור שבה הם לוויים, המעמד הנמוך בין עובדי המקדש בירושלים. ואכן הם הוגדרו פעמים אחדות כ'מבינים', היינו מלמדים (דברי הימים א' טו, כב; כה, ח; דברי הימים ב' לה, ג), ופעמיים כ'מבינים את העם', כלומר מלמדים את העם (נחמיה ח, פסוקים ז, ט). אפשר מאוד שלוויים האלה צריך לייחס את חיבורו של ספר דברי הימים. הדבר עולה הן מהמקום הנרחב שניתן להם שוב ושוב בתיאורו ההיסטורי, הן מהמאמר המפורש, 'כִּי הָלוּיִם יִשְׁרִי לְכַבֵּל הַתְּקִדֵּשׁ מִהַכֹּהֲנִים' (דברי הימים ב' כט, לד), הן מן הטענה המייחסת לדוד המלך את התקנת שירת הלוויים במקדש (דברי הימים א' כה). בהמשך עבר תפקיד ההוראה לעם ונפוץ מן הלוויים לכל אדם מישראל, והם שנקראו 'סופרים'. משני החוגים הללו, הכוהנים והחכמים, שעסקו בהנחלת מורשת ישראל, התגבשו ברכות הימים שתי התנועות הדתיות שהתמודדו זו בזו, הלא הם הצדוקים והפרושים.²⁴

ט. עלייתה של תנועה פרוטו-פרושית המתועדת אפוא בספר דברי הימים כורכת עמה את הופעתו של מדרש ההלכה. הוא בא לפתור את הסתירות שבין קובצי החוקים השונים שבתורה, וכן להתאים את החוקים העתיקים למציאות החדשה של ימי בית שני. התאמה כזאת ניכרת למשל בחוקים על ערי המקלט. בעוד תפקידן המקורי היה להניס את הרוצח בשגגה מפני גואל הדם, הרי במקורות ההלכה, במסכת מכות שבמשנה, בתוספתא ובתלמודים, ערי המקלט מתפקדות כמקום גלות, היינו

23 על כך כבר העירו חכמים מתחילת המאה העשרים; ראו E. L. Curtis and A. A. Madsen, *Commentary on the Book of Chronicles* [ICC], Edinburgh 1910 (repr. 1965); על אתר;

W. A. L. Elmslie, *The Book of Chronicles*² [CB], Cambridge 1916, pp. 237–238

24 מן הספרות הרבה על שתי התנועות הללו אזכיר שתי עבודות שזיהו נכונה, לדעתי, את מוצאן E. Rivkin, *A Hidden Revolution: The Pharisees' Search for the Kingdom Within*, Nashville 1978; 'א' רגב, הצדוקים והלכתם: על דת וחברה בימי בית שני, ירושלים תשס"ה, בייחוד עמ' 378–403. אומנם שניהם לא עמדו על נקודת המפנה המסתמנת בספר דברי הימים.

כעונש.²⁵ באשר לסתירות בין חוקי התורה, מופיע מדרש ההלכה כבר בספר דברי הימים. לדוגמה, זבח פסח בשמות יב סותר את הנאמר בדברים טז. פשמות הזבח הוא גדי עזים או גדי כבשים צלוי, ואילו בדברים מדובר בכישול צאן ובקר. תיאור הפסח שערך יאשיהו לפי דברי הימים ב' לה, ז-ט מפשר בין החוקים: הוא מונה שני קורבנות, אחד לפי שמות ואחד לפי דברים. הוא הפתרון שהציעה אחר כך ההלכה: 'זבח פסח' לפי שמות יב וקורבן 'חגיגה' לפי דברים טז.²⁶

י. על יד מדרש ההלכה מתחיל להופיע בספר דברי הימים גם מדרש האגדה. כבר יום טוב ליפמאן צונץ, מגדולי חכמי ישראל במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה, ציין את הדבר.²⁷ אני רושם כאן, בעקבות מורי י"א זליגמן, מקרים אחדים של פירוש מדרשי בספר דברי הימים.²⁸ המדרש מספק פירוש ממשי במקום שהכתוב הציע ביטוי ציורי או מופשט. כך, אם ספר שמואל סיפר שה' בירך את עובד אדום הגתי ואת כל ביתו (שמואל ב' ו, יא), ספר דברי הימים חוזר על הידיעה (דברי הימים א' יג, יד), אבל אחר כך הוא מספק ביטוי ממשי של הברכה הזאת: לעובד אדום היו שמונה בנים ושישים ושניים נכדים, שבעים נפש, 'פִּי בִּרְכוּ אֱלֹהִים' (דברי הימים א' כו, ד-ה).

מקרים נוספים הם מדרשי שמות למלכי יהודה. לשלמה יהיה שלום (דברי הימים א' כב, ט); המלך אסא החולה לא דרש בה' כי אם ברופאים (דברי הימים ב' טז, יב), שכן אסיא בארמית פירושו רופא; המלך יהושפט מינה שופטים בארץ (דברי הימים ב' יט, ד-יא); המלך עזיה נקרא גם עזריה כי ה' עזרו (דברי הימים ב' כו, פסוקים ז, יג, טו).

אם נסכם את הבחינות השונות שראינו, ספר דברי הימים נראה כשלב מעבר מישראל של תקופת המקרא אל מה שמכונה בדרך כלל 'יהדות'. הולכת ומתרחמת עדה דתית בארץ ובתפוצות הגולה. זרמים שונים מתהווים בה, והיא מפרשת מחדש את העבר, יוצרת כללי חיים חדשים ומטפחת שאיפות מזהירות לגאולה עתידה.

25 סיכמתי עניין זה במאמרי, 'לתולדותיהן של ערי המקלט', בית מקרא לא (תשמ"ו), עמ' 110-133 (הופיע שנית בספרי, מבוא לספר דברים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 86-109).

26 ראו משנה, פסחים ו, ג-ד; מדרש ספרי לדברים, סעיף קטט.

27 ראו י"ט ל' צונץ, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית² (תרגום: מ"א ז'ק), ירושלים תשי"ד, עמ' 7-20, ובייחוד עמ' 21. על צונץ ראו I. Schorsch, *Leopold Zunz: Creativity in Adversity*, Philadelphia 2016

28 י"א זליגמן, 'ניצני מדרש בספר דברי הימים', תרביץ מט (תשמ"ט), עמ' 14-32 (פורסם שנית בספרו מחקרים בספרות המקרא², בעריכת א' הורביץ ואחרים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 454-474).